

II РОЗДІЛ

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ І НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

О.І. САВЧЕНКО

ЗАКОРДОННІ ВИДАННЯ РОСІЙСЬКИХ "ТОЛСТОВЦІВ" НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. відбувається становлення російського анархізму як суспільно-політичного руху. На відміну від інших країн російський анархізм розвивався в двох формах – національній та європейській. До першої варто віднести релігійно-суспільний рух послідовників вчення Л. Толстого, що одержало назву “толстовство”. Його іншою формою став західноєвропейський анархізм, теоретичні основи якого були закладені П. Прудоном, ще в середині ХІХ ст. та розвинуті О.Бакуніним й П.Кропоткіним наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Якщо закордонна видавнича діяльність представників цієї течії розглядалася в роботах вітчизняних істориків [1], то друковані органи "толстовців", що виходили за межами Росії на зламі ХІХ-ХХ ст. ще не стали об'єктом спеціального дослідження. На наш погляд це можна пояснити тим, що за радянських часів наукове дослідження як теоретичної, так і видавничої діяльності прихильників суспільно-політичної концепції Л.Толстого було неможливим, внаслідок негативного ставлення до неї В.Леніна. У своїй праці "Лев Толстой, як дзеркало російської революції", опублікованій у 1908 р., він писав: "Толстовські ідеї, це - дзеркало слабкості, хиб нашого селянського повстання, відбиття м'якотілості патріального села і зашкарублої полохливості "хазяйновитого мужика" [2]. "Зовсім мізерними", - називав В.Ленін, - закордонних і російських "толстовців", які "захотіли перетворити в догму якраз найслабкішу сторону його вчення" [3]. Виходячи з цієї оцінки, "толстовство" розглядалося лише як "релігійно-утопічний напрям у філософії", що не заслуговує на подальше вивчення. Тому метою даної публікації є об'єктивне дослідження змісту зарубіжних періодичних видань, що пропагували вчення Л.Толстого на початку ХХ ст.

Слід зазначити, що "толстовство" декларувало прагнення до перебудови суспільства на основі закликів до морального самовдосконалення, практикувало проповідь любові до ближнього та непротивлення злу насильством. Воно вбачало приватну власність причиною соціальних бід народу, а також заперечувало будь-яку державність. Абсолютизуючи роль натуральної сільськогосподарської раці, Л.Толстой вважав, що повернення до неї було б засобом повернення людині втраченої нею внутрішньої гармонії.

Особливу активність проявляли російські емігранти, які сповідували "мирний" анархізм Л.Толстого. Його ідеї у той час знаходили чимало послідовників серед різних верств населення Росії. Енергійно поширювали "толстовство" відомі представники російської інтелігенції: О.Бодянський, П.Бірюков, І.Горбанів-Посадів, І.Трегубов, Д.Хилков та ін. Найбільш послідовним проповідником толстовського вчення був В.Чертков, виходець зі знатного роду російських аристократів. Одержавши блискучу освіту, він відмовився від військової кар'єри і, після зустрічі з Л.Толстим у 1883 р., стає його відданим прихильником [4].

Виступи на захист духоборів зробили В. Черткова ворогом влади, що змусило його у 1897 р. виїхати за кордон. Прибувши до Англії, він оселився в невеликому містечку Пюрлей, розташованому недалеко від Лондона. Незабаром сюди приїжджає письменник П.Бірюков разом з яким В.Чертков приступає до видання толстовської літератури й розпочинає підготовку до створення періодичного органа, друк якого в Росії на той час був неможливий. Захоплений цією роботою, він відмовляється від пропозиції очолити журнал “Толстовець” з якою до нього звернувся політемігрант М.Чайковський [5].

За порадою Л.Толстого закордонний журнал дістав назву “Свободное Слово”. У листі до В.Черткова, відправленому у квітні 1898 р., письменник наполягав на тому, щоб усі матеріали,

що друкуватимуться в часописі, були максимально точними, а тому пропонував редактору подбати про створення мережі відданих справі й об'єктивних кореспондентів. Він також радив видавцям у перших номерах не підкреслювати винятково клерикальний напрямок журналу, хоча усі його матеріали мали бути перейняті релігійним духом [6].

Два перших номери журналу "Свободное Слово" вийшли в Лондоні у 1898 – 1899 р. у власній друкарні російської групи. Разовий наклад видання складав 1,5 тис. примірників. Редагував журнал П.Бірюков у тісній співпраці з В.Чертковим. На замовлення закордонних організацій видання розсилалося емігрантським групам і російським бібліотекам, що знаходилися в країнах Європи. Управляючий друкарнею "Свободного Слова" В.Бонч-Бруєвич у листі до завідувача Лондонської російської бібліотеки О.Теплова, від 18 грудня 1898 р., сповіщав про направлення йому 10 примірників журналу на суму 125 ф. ст. [7].

Вже в перші місяці після появи журналу на його адресу почали надходити статті та кореспонденції як з Росії, так і з еміграції. Обсяг цих матеріалів виявився настільки великим, що редакція вирішила розпочати випуск неперіодичних "Листков "Свободного Слова", у яких передбачалося друкувати статті, яким не вистачало місця на сторінках журналу. Перше число "Листков", редагованих В.Чертковим, побачило світ наприкінці 1898 р. і відразу було направлено Л.Толстому. У своєму листі письменник високо оцінив зміст видання, проте висловив редактору низку побажань. "Трохи поменше б згадок про Толстого, - писав він, - а також варто навести побільше відомостей про загальні гріхи російського уряду, а не тільки про виключно релігійні гоніння" [8]. Варто вказати, що Л.Толстой добре знав усі деталі, пов'язані з видавничою діяльністю своїх однодумців в Лондоні, так як лише протягом 1898 р. він отримав від В.Черткова 68 листів.

У 1899 р., з метою більш плідної роботи, редакція вирішила розділилася на дві частини. Перша, на чолі з В. Г. Чертковим, залишилася в Англії, а друга, під керівництвом П.Бірюкова, переїхала до Швейцарії. Згодом сталися зміни у видавничій політиці закордонних "толстовців". Незабаром після від'їзду П.Бірюкова з Англії припиняється випуск "Свободного Слова", а під редагуванням В.Черткова продовжують виходити тільки "Листки "Свободного Слова". У Женеві П.Бірюков приступив до видання журналу "Свободная Мысль", що друкувався у власній друкарні групи, якою завідував український політемігрант К.Ляхоцький. З серпня 1899 р. по липень 1901 р. вдалося випустити 15 номерів "Свободной Мысли". Тираж кожного номера налічував близько 1 тис. примірників, що поширювалися переважно в Росії [9].

Труднощі з фінансуванням не дозволили групі повністю реалізувати накреслену програму. Для успішного функціонування журналу, за підрахунками В.Черткова, редакція щорічно потребувала 10 – 15 тис. крб. Однак відсутність такої суми призвела до того, що одночасне видання двох періодичних органів виявилось не під силу групі. У 1901 р. П.Бірюков припиняє видання "Свободной Мысли" та повертається до Пюрлею, де в грудні цього року відновляється публікація "Свободного Слова", однак з новою нумерацією. У зверненні до читачів, яким відкривався перший номер, вказувалося, що головною метою журналу стане ретельне збирання і систематичне інформування читачів про те, що "є дійсно позитивним в поступовому відродженні російського суспільного життя, в його переході від байдужості й рабства до совісті та волі" [10].

Центральне місце в першому номері журналу посідала стаття П.Бірюкова, якій спробував провести порівняльний аналіз двох течій анархізму - західної та вітчизняної. Перший напрямок він визначав як "анархізм комуністичний, революційний", другий називав анархізмом "релігійним, християнським або ідеалістичним". Їх спорідненість автор статті вбачав у тому, що обидві течії анархізму, як і будь-які нові суспільні ідеї, виникли з невдоволення народу умовами життя. При цьому вони багато в чому збігалися в критиці сучасного стану суспільства. З політичної точки зору обидва напрями анархізму розглядали будь-який уряд як перешкоду на шляху до прогресивного розвитку суспільства, а з точки зору економічної - вони вважали надто несправедливою приватну власність, що поділяла людей за майновою ознакою. Об'єднувало ці течії, вважав П.Бірюков, також і те, що їх послідовники, відкидаючи та засуджуючи два головні елементи сучасного їм зла - насильство та брехню,

ставлять перед собою спільну мету - назавжди виключити ці негативні явища у майбутньому. Нарешті, в галузі моральній, анархісти прагнули здобути свободу особистості й створити атмосферу ідеальних, "любовно-розумних відносин між людьми"[11].

Вказуючи на принципові відмінності між "комуністичним" та "толстовським" анархізмом, П.Бірюков підкреслював, що перший спирається на історичний світогляд, а другий - на світогляд ідеалістичний. Пояснюючи читачам сутність подібного світосприйняття, автор наводить типові погляди характерні для "толстовця". "Життя зовнішнього світу, - вважає він, - у тому числі й мене самого, є проявом розумної ідеї, що існує у собі самій й знаходить відображення як в розумних проявах духовної діяльності, так і в зовнішніх формах і діях, які слугують для позначення відповідних ідей" [12].

Крім теоретичних та авторських статей в журналі регулярно з'являлася рубрика "Огляд робітничого руху". У першому номері "Свободного Слова" в ній друкувалася інформація про страйки робітників на Двінській тютюновій фабриці та будівельників у Вільно. Традиційними рубриками журналу були також – "Листи до редакції" та "Зі світу сектантів". Практично в кожному номері видання містилися повідомлення про життя та літературну діяльність Л.Толстого.

Два наступних номери "Свободного Слова", основний зміст яких складали роботи Л.Толстого, вийшли в світ у 1902 р. У статті "Ставлення до уряду та існуючого ладу" він доводив, що самодержавний режим буде зруйнований. У недалекому майбутньому, пророкував автор, "має бути знищене насильство, а йому на зміну прийде вільне й товариське єднання людей, засноване на засадах любові" [13].

Після появи третього номера "Свободного Слова" діяльність видавництва В.Черткова призупиняється. Відсутність коштів та організаційні труднощі не дозволяли продовжити регулярний випуск видання. Подібна ситуація зберігалася протягом року, до квітня 1903 р., коли з'явився четвертий номер часопису. Як і в попередніх, у ньому містилися переважно праці Л.Толстого, що друкувалися у розділах "З щоденника Толстого" та "Думки Толстого". В умовах наростання політичної кризи в Росії, все більше місце на сторінках журналу почали посідати матеріали присвячені проблемам влади та революції. Їх автори продовжували розвивати основні положення "толстовства" про "непротівлення злу насильством" та згубності будь-якої влади.

Не пройшов повз цієї проблеми й В.Чертков, який опублікував статтю під заголовком "Насильницька революція або християнське визволення?" У ній автор спробував розвинути положення Л.Толстого про неможливість встановлення анархії шляхом революції. Доповнивши аргументацію письменника з цього приводу та проаналізувавши ситуацію в Росії, В.Чертков застерігав: "Якщо ми будемо злом боротися проти зла та неправдою проти брехні, якщо ми уявимо собі, що можливо ворожнечею приборкати ненависть або встановити злагоду та братерство, - то вийде нове зло. І саме останнє лихо, як сполучення двох, виявиться значно гіршим ніж перше" [14].

Наведена цитата однозначно вказує на те, що "толстовці" ігнорували будь-яку владу. Подібний підхід характерний і для анонімної статті "Про владу", надрукованої в одинадцятому номері "Свободного Слова". Критично висловлюючись по відношенню до будь-якої влади, її автор радив усім відмовлятися від прагнення встановлення справедливої влади так як, за його словами, "і найкраща влада буде вдаватися до насильства, щоб панувати" [15].

Напередодні революції 1905-1907 рр. в Росії "Свободное Слово" змогло нарешті вирішити фінансові проблеми. Зросли грошові надходження друкованого органа, не бракувало й цікавих матеріалів. Це дозволило редакції налагодити регулярний випуск журналу. Якщо у 1902 р. з'явилося всього два номери (№№ 2 і 3), то у 1903 р. вдалося надрукувати вже п'ять (№№ 4 - 8), а у 1904 р. ще шість (№№ 9 - 14). У першій половині 1905 р. було видано ще три номери "Свободного Слова".

Видавнича діяльність закордонних "толстовців" викликала прискіпливий інтерес до них з боку царської охоранки. Її агенти встановили за роботою лондонської друкарні постійний нагляд та склали повний список видань В.Черткова, заборонених до ввозу в Росію[16]. Однак

вжиті заходи не змогли перекрити канали надходження "Свободного Слова" в Росію. З доповіді начальника київського губернського жандармського управління довідуємося, що видання В. Черткова були виявлені у вагоні потягу Курськ – Київ у листопаді 1901 р. [17].

Останній, здвоєний номер "Свободного Слова"(№ 17-18), з'явився восени 1905 р. Він мало чим відрізнявся від попередніх як за підбором матеріалів, так за тональністю їх викладу і завершувався коротким зверненням видавців до своїх читачів. Пояснюючи причини припинення видання журналу, вони посилалися на неолік коштів [18].

Фінансова криза, безумовно, мала місце у другій половині 1905 р., проте вона була, скоріше наслідком, а не передумовою припинення виходу "Свободного Слова". Справжньою причиною ліквідації видавництва В. Черткова стали процеси, що розгорталися в Росії. Революція 1905-1907 рр. призвела до похвалення робітничого руху, що орієнтувався на ідеї класової боротьби й заперечував ідеологію "толстовства". Соціал-демократична й есерівська пропаганда завойовували все більше число прихильників у народних масах. У результаті, спроби реалізації на практиці толстовської ідеї "непротилвення злу насильством", вели до розчарування її послідовників, значне число яких відходило від цього руху.

"Я людина, яка відкидає й засуджує весь існуючий порядок та владу", - так писав про себе Л.Толстой у листі до одного з членів царської сім'ї[19]. З огляду на це, він закликав дотримуватися "закона любові" й прагнути до "морального самовдосконалення". Він вірив у те, що "духовна революція" або "революція свідомості", може звільнити суспільство від зла й тим самим, допоможе уникнути збройної боротьби. Однак історія Росії розпорядилася інакше, а тому діставши певне поширення серед інтелігенції та частини селянства, "толстовство" так і не стало ідеологією більшості. У роки першої російської революції ідеї "ненасильництва" зазнали глибокої кризи, так як вони все помітніше вступали у протиріччя з реаліями дня. Толстовський "мирний", християнський анархізм став швидко втрачати своїх прихильників, хоча найбільш віддані його послідовники ще деякий час продовжували пропагандистську діяльність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.:Залежский В.Н. Анархисты в России. - М., 1930; Генкин И.И. Среди приемников Бакунина (Заметки из истории российского анархизма) //Пролетарская революция. - 1927. - №1(22). - С.170-205; Равич-Черкасский Анархисты. / Какие партии были в России/. - Харьков, 1929; Канев С.Н. Революция и анархизм. - М., 1987; Савченко О.І. Емігрантська преса про анархістські групи на Запоріжжі (1907 - 1909 рр.) //Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. - Запоріжжя, 1994. - Вип. 1. - С.22-25; Савченко О.І. Зарубіжні видання російських анархістів на початку ХХ ст.// Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. - Запоріжжя, 2004. - Вип. 13. - С.26-31.
2. Ленін В.І. Лев Толстой, як дзеркало російської революції// Повн. збір. тв. - Т.17. - С.199.
3. Там само. - С.198.
4. Поссе В.А. Мой жизненный путь. Дореволюционный период.(1864-1917). - М.-Л., 1929. - С.251.
5. Державний архів Російської Федерації (Далі ДАРФ). - Ф.5805. - Оп.2. - Спр.229. - Арк.1.
6. Див. Толстой Л.Н. Письмо П.И.Бирюкову//Собр. соч. в 22-х т. - Т.19-20. - М., 1984. - С.426.
7. ДАРФ. - Ф.1721. - Оп.1. - Спр. 42. - Арк.18.
8. Толстой Л.Н. Письмо В.Г.Черткову//Собр. соч. - Т.19-20. - С.438.
9. Див.: Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи по государственным преступлениям. - Т.ХХІV (1900 г.). - СПб., 1902. - С.137.
10. Свободное слово (Лондон). - 1901. - №1. - Стб.1.
11. Там само.
12. Там само.

13. Свободное Слово (Лондон). - 1902- №3. - Стб.6.
14. Свободное Слово (Лондон). - 1903. - №6. - Стб. 28.
15. Свободное Слово (Лондон). - 1904. - №11. - Стб.27.
16. Див.: ДАРФ. - Ф.102. - ДПОО. - Оп.226. - Спр.14. ч.57. - Арк.1.
17. Там само. :Арк.5.
18. Див.: Свободное Слово (Лондон). - 1905. - № 17-18. - Стб.47.
19. Толстой Л.Н. Письмо к великому князю Николаю Михайловичу от 14 сентября 1905 г.//Собр. соч. - Т.19-20. - С.586.

А.Ф. ДОДОНОВ

КАКАЯ ИДЕЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ НУЖНА УКРАИНЕ

*Наука состоит в том, чтобы знать,
в чем заключается благо данного
общества, искусство – в том, чтобы
найти средства для осуществления
этого блага.*

И. Бентам [1, с.307].

Практика свидетельствует, что добиваются наибольших успехов те государства, население которых имеет научно обоснованную стратегическую цель, то есть выработанный человеческим мышлением образ привлекательного результата, ради которого осуществляется деятельность и который служит её внутренним побудительным мотивом. Она выполняет в общественно-политической деятельности мотивационную, организационную, мобилизационную и интеграционную функции. А поэтому крайне важно, особенно в переходные периоды развития, четко определить идеалы, чтобы не походить на одного из персонажей М. Е. Салтыкова-Щедрина, которому “чего-то хотелось: не то конституции, не то севрюжины с хреном, не то кого-нибудь ободрать” [2, с.228].

В данной статье, мы, опираясь на гуманистический теоретико- методологический подход, попытаемся установить, на какую стратегическую цель перспективного развития нам следует ориентироваться.

Для этого, на наш взгляд, следует прежде всего ответить на такой **основной вопрос философии истории: “что или кого следует принять за сущность общества и, следовательно, за критерий прогресса при анализе исторического развития: способ производства, технику, материальные ценности, деньги; человека, семью, класс, нацию, государство и т.д.?”**

Мы присоединяемся к тем мыслителям, которые утверждали и считают, что первоначало и суть любого человеческого общества и человеческой цивилизации составляет **человек**. Еще в V в. до н.э. Протагор утверждал: “Человек есть мера всех вещей: существующих, что они существуют, и не существующих, что они не существуют” [3, с.68].

К сожалению, имеются исследователи, в том числе и в Украине, отдающие предпочтение другим критериям измерения социального прогресса. В частности, в трудах В. Липинского в центре внимания стоит государство, а у Д. Донцова, Н. Сциборского и их современных последователей – нация. Исходя из примата интересов нации, они и пытаются разрабатывать идею перспективного развития Украины, так называемую “национальную идею”.

Однако, как справедливо заметил А.И. Солженицын, к термину “национальная идея” следует относиться “осторожно”, так как им злоупотребляли [4, с.4]. Злоупотребляли и продолжают злоупотреблять, фетишизируя нацию и превратно представляя взаимоотношения различных этносов, наделяя их сверхъестественными свойствами и делая предметом слепого поклонения. Так, И. Богословская, И. Дидковский, А. Чалый и другие составители “Плана Развития Страны” [5] утверждают: “Украинская нация, тело и дух Украины формируются на